

## ОДРЖИВИ ТУРИЗАМ У РЕЗЕРВАТУ БИОСФЕРЕ „ГОЛИЈА-СТУДЕНИЦА”

Теодора Боровићанин  
[teodoraborovicanin4@gmail.com](mailto:teodoraborovicanin4@gmail.com)  
 0009-0000-2953-9622

**Извод:** Приоритетни задатак у UNESCO резерватима биосфере је њихов одрживи развој у будућности. Туризам у резервату биосфере је један од главних начина за постизање одрживог управљања, али и мач са две оштрице у смислу давања користи и ограничења. Резерват биосфере „Голија-Студеница”, као подручје изузетно богате природне и културне вредности и високог степена заштите, постаје све познатија дестинација у сфери туристичке делатности. Да би сам развој подручја био усклађен са начелима одрживог развоја и заштите природе, неопходно је туристичку делатност стратегијски и практично усмеравати на одрживе видове туризма. Овим радом предвиђена је анализа тренутног стања туристичке делатности у Резервату биосфере „Голија-Студеница”, на основу које се дефинишу адекватне смернице за развој одрживих видова туризма у будућности. Фокус у развоју одрживих видова туризма у Резервату биосфере „Голија-Студеница” треба усмерити на локалне заједнице, које су најбољи познаваоци вредности простора у коме живе и његовог културног идентитета. Едукација локалног становништва, прожета примерима добре праксе, први је и основни корак у сагледавању свих добробити које живот у заштићеном подручју пружа. Одрживи туризам не би угрозио традиционалне делатности, већ би на најбољи начин деловао симбиотички на њих. Уједно, одрживи туризам је најбољи аргумент против масовне туристичке изградње, могућност за јачање локалне привреде и инфраструктуре, што је први и основни предуслов за опстанак трагова људских заједница у Резервату биосфере „Голија-Студеница”.

**Кључне речи:** одрживи туризам, резерват биосфере, парк природе, одрживи развој, управљање заштићеним подручјем.

## SUSTAINABLE TOURISM IN THE “GOLIJÁ-STUDENICA” BIOSPHERE RESERVE

Teodora Borovićanin  
[teodoraborovicanin4@gmail.com](mailto:teodoraborovicanin4@gmail.com)  
 0009-0000-2953-9622

**Abstract:** The priority task within UNESCO Biosphere Reserves is their sustainable development in the future. Tourism in a biosphere reserve is one of the main ways to achieve sustainable management, but it is also challenging in terms of both benefits and limitations. The “Golija-Studenica” Biosphere Reserve, as an area of extraordinary natural and cultural values and a high degree of protection, has gradually become well-known destination in the field of tourism. In order to achieve the development of the area that is in line with the principles of sustainable development and nature conservation, it is essential to strategically and practically direct tourist activities towards sustainable forms of tourism. This paper analyses the current state of tourism in the “Golija-Studenica” Biosphere Reserve, on the basis of which adequate guidelines for the future development of sustainable forms of tourism are defined. The focus in developing sustainable forms of tourism within the “Golija-Studenica” Biosphere Reserve should be directed towards the local communities, who are the best acquainted with the values of the area in which they live and its cultural identity. Educating the local population, including examples of good practice, is the first and fundamental step in recognising all the benefits that life in a protected area provides. Sustainable tourism would not threaten traditional activities, but would instead act in the best possible symbiotic way with them. At the same time, sustainable tourism is viewed as the best argument against mass tourist development, as well as an opportunity to strengthen the local economy and infrastructure, which is the first and fundamental prerequisite for the thriving of human communities within the “Golija-Studenica” Biosphere Reserve.

**Key words:** sustainable tourism, Biosphere Reserve, Nature Park, sustainable development, protected area management.

## УВОД

Неколико деценија уназад UNESCO спознаје низ опасности које савремени, необуздани развитак човечанства намеће биогенетским богатствима света (Šerman i sar. 1998). Успостављање резервата и других заштићених подручја једна је од најважнијих мера са аспекта очувања биодиверзитета (Ma et al., 2009). UNESCO резервати биосфере обухватају копнене и морске екосистеме дефинисане као „места учења за одрживи развој”, у оквиру UNESCO-овог програма Човек и биосфера (Man and Biosphere-MAB). Овим програмом је предвиђена изградња глобалне мреже резервата биосфере заснована на усклађивању и хармоничној примени принципа заштите природе и економског развоја, као и на очувању аутентичних културних вредности локалних заједница (Janković i Đurić, 2022). У резерватима биосфере задатак је испитати интернационалне приступе у разумевању и управљању променама и интеракцијама између друштвених и еколошких система, укључујући спречавање сукоба и управљање биодиверзитетом (UNESCO, 2025). Залагањем проф. др Мишела Батиса (Michel Batisse) развијен је модел Резервата биосфере, који дефинише три основне функције: 1. заштита природе; 2. логистика за истраживање и едукацију; 3. одрживи развој подручја. Наведене функције UNESCO резервати биосфере остварују организацијом подручја у три зоне: 1. основна зона са доминантном функцијом заштите темељних природних вредности унутар резервата; 2. појас заштите у коме се развијају услови за логистичку потпору научног рада; 3. прелазна зона која у свом спољашњем подручју пружа све услове за оптимални и одрживи развој локалног становништва, користећи туристички, едукативни, рекреацијски и културолошки потенцијал таквог резервата биосфере (Šerman i sar. 1998). Зонирање сваког резервата биосфере мора пратити суштину све три претходно објашњене зоне. У резерватима биосфере зонирањем се дефинише које активности је могуће спровести у основној зони, појасу заштите и прелазној зони (WWF i EURONATUR, 2012). Само основна зона захтева законску заштиту, док су људске активности, компатибилне са очувањем и одрживим развојем, дозвољене у појасу заштите и прелазној зони. Зонирање сваког резервата биосфере мора пратити суштину све три претходно објашњене зоне (Ma et al., 2009). Иако, теоријски успешан развој резервата биосфере мора бити схваћен и примењен кроз зонирање предела, а најутицајнији фактори у развоју сваког резервата биосфере односе се на управљање, финансије, ресурсе, учешће и сарадњу са локалним заједницама (Cuong et al., 2017). Са територије Републике Србије, у глобалној мрежи резервата биосфере налазе се подручја „Голија – Студеница” и „Бачко Подунавље”, која се целом својом површином налазе у Републици Србији, као и прекогранични резерват „Мура – Драва – Дунав” којим, осим Србије, управљају Мађарска, Хрватска, Словенија и Аустрија (Janković i Đurić, 2022).

## INTRODUCTION

For several decades, UNESCO has been recognising a series of dangers that modern, unbridled human development posed to the world's biogenetic richness (Šerman et al., 1998). The designation of reserves and other protected areas is one of the most important measures for biodiversity conservation (Ma et al., 2009). UNESCO Biosphere Reserves include terrestrial and marine ecosystems defined as “learning hubs for sustainability” within UNESCO's Man and the Biosphere (MAB) Programme. This programme envisages the establishment of a global network of biosphere reserves based on the harmonisation and harmonious application of the principles of nature conservation and economic development, as well as on the preservation of the authentic cultural values of local communities (Janković & Đurić, 2022). In biosphere reserves, the task is to examine international approaches to understanding and managing the changes and interactions between social and ecological systems, including conflict prevention and biodiversity management (UNESCO, 2025). Due to the great contributions of Professor Michel Batisse, the Biosphere Reserve model was developed, which defines three core functions: 1. nature conservation; 2. logistics for research and education; and 3. the sustainable development of the area. The aforementioned functions of UNESCO Biosphere Reserves are achieved by organising the area into three zones: 1. a core zone with the primary function of protecting the fundamental natural values within the reserve; 2. a buffer zone in which conditions for logistical support of scientific work are developed; 3. a transition zone which, in its outer area, provides all the conditions for the optimal and sustainable development of the local population, utilising the tourist, educational, recreational and cultural potential of such a biosphere reserve (Šerman et al., 1998). The zoning of each biosphere reserve must reflect the essence of all three previously explained zones. The zoning within biosphere reserves defines which activities are possible in the core zone, the buffer zone and the transition zone (WWF and EURONATUR, 2012). Only the core zone requires legal protection, while human activities compatible with conservation and sustainable development are permitted in the buffer and transition zones. The zoning of each biosphere reserve must adhere to the essence of all three previously explained zones (Ma et al., 2009). On the other hand, the theoretically successful development of a biosphere reserve must be understood and implemented through the zoning of the landscape, whereby the most influential factors in the development of any biosphere reserve relate to management, finance, resources, and participation and cooperation with local communities (Cuong et al., 2017). Regrading the territory of the Republic of Serbia, the “Golija – Studenica” and “Bačko Podunavlje” areas are included in the Global Network of Biosphere Reserves, with their entire area located within the Republic of Serbia, as well as the transboundary reserve “Mura–Drava–Danube”, which, in addition to Serbia, is managed by Hungary, Croatia, Slovenia and Austria (Janković & Đurić, 2022).

Одрживи развој резервата биосфере је релативан концепт, који захтева континуитет и непрестано настојање да све активности буду усмерене ка одрживом начину коришћења природних ресурса (Unesco Digital Library, 2000). У резерватима биосфере туристичка делатност пружа могућност за развој локално усидреног туризма заснованог на природним вредностима, са амбицијом минимизирања негативних утицаја на животну средину (Обрадовић, 2021).

Због своје богате природне и културне баштине, епитета културног предела и веома вредних статуса заштите природе, планина Голија постаје све познатија дестинација у сфери туризма. Мастер план развоја туризма Голије (Министарство економије и регионалног развоја Републике Србије, 2007) и Просторни план подручја посебне намене Парка природе „Голија” (2009) предвиђају да атрактиван природни и културни простор Голије треба усмерити на развој модерне планинске дестинације, што је планирано изградњом ски-центра и пратећих садржаја. Овакав аспект развоја планинског подручја носи са собом велики број ризика и конфликта, који се негативно могу одразити на стање животне средине и одрживи развој у будућности. Са друге стране, овај простор вековима важи за пример одрживости - симбиозе човека и природе. Његова номинација за резерват биосфере наметнула је потребу да све стратегије развоја буду усклађене и прилагођене локалном становништву и природи. Из тог разлога, стратегија развоја одрживих видова туризма, у сфери туристичке делатности, мора имати приоритетну улогу.

## МЕТОДОЛОГИЈА

Овим радом предвиђена је анализа туристичке делатности у Резервату биосфере „Голија-Студеница” кроз преглед тренутног стања на терену, ставова локалних заједница и научних основа. Циљ рада је да се на основу споменуте анализе утврде потенцијали и ограничења за бављење одрживим туризмом, из којих произилазе јасни закључци и смернице које ће овакав вид туризма ставити на приоритетно место унутар Резервата биосфере „Голија-Студеница” и допринети унапређењу стратешких и планских докумената везаних за споменуто подручје.

За потребе овог истраживања коришћени су примарни и секундарни подаци. Најзначајнији извори секундарних података јесу планска документа израђена за подручје Парка природе „Голија” и Резервата биосфере „Голија-Студеница”, као и научна литература уско везана за област управљања заштићеним подручјима, као и туризма, одрживог развоја и слично. Примарни подаци преузети су из мастер рада под називом „Значај локалних заједница у одрживом управљању Парком природе Голија” (Боровићанин, 2024), који се односи на ставове локалних заједница о развоју туристичке делатности унутар заштићеног подручја, а добијени су методом анкете, односно интервјуа. Анкете су спровођене у селима: Девићи, Дајићи, Чечина и

Sustainable development of biosphere reserves is a relative concept, which requires continuity and a constant endeavour to ensure that all activities are directed towards the sustainable use of natural resources (UNESCO Digital Library, 2000). In biosphere reserves, tourism provides an opportunity for the development of locally-rooted tourism based on natural values, with the ambition of minimising negative impacts on the environment (Обрадовић, 2021).

Due to its rich natural and cultural heritage, its epithet as a cultural landscape, and its highly valuable nature conservation statuses, Mount Golija has become a well-known destination in the field of tourism. Master Plan for the Development of Tourism on Golija (Ministry of Economy and Regional Development of the Republic of Serbia, 2007) and the Spatial Plan for the Special Purpose Area of the Golija Nature Park (2009) envisage that the attractive natural and cultural landscape of Golija should be directed towards the development of a modern mountain destination, planned through the construction of a ski centre and accompanying facilities. This aspect of mountain area development entails a great number of risks and conflicts, which can have a negative impact on the state of the environment and sustainable development in the future. On the other hand, this area has for centuries been considered an example of sustainability – a symbiosis between man and nature. Its nomination as a biosphere reserve has made it necessary for all development strategies to be coordinated and adapted to the local population and nature. For this reason, a strategy for developing sustainable forms of tourism in the tourism sector must take priority.

## METHODOLOGY

This paper analyses the tourist activity within the “Golija-Studenica” Biosphere Reserve by reviewing the current situation in the field, the attitudes of local communities, and the scientific basis. The aim of the paper is to determine the potentials and limitations for sustainable tourism based on the aforementioned analysis, from which clear conclusions and guidelines are drawn that would prioritise this form of tourism within the “Golija-Studenica” Biosphere Reserve and contribute to the improvement of strategic and planning documents related to the aforementioned area.

For the purposes of this research, both primary and secondary data were used. The most significant sources of secondary data were the planning documents prepared for the “Golija” Nature Park and the “Golija-Studenica” Biosphere Reserve, as well as scientific literature closely related to the field of protected area management, as well as tourism, sustainable development and the like. Primary data were obtained from the master's thesis entitled “The Importance of Local Communities in the Sustainable Management of the Golija Nature Park” (Боровићанин, 2024), which relates to the opinions and attitudes of local communities regarding the development of tourism within the protected area, and was obtained through a survey and interviews. Surveys were conducted in the villages of Devići, Dajići, Čečina and Vionica, located in the very centre of the protected

Вионица, која се налазе у срцу заштићеног подручја. Истраживање је вршено на нивоу домаћинства. Укупан број анкетираних домаћINSTAVA је 60, што је приближно 150 житеља Голије. Одабир испитаника углавном се заснивао на случајном избору, док је током интервјуисања поштован принцип анонимности испитаника. Интервјуисани су само пунолетни становници унутар домаћINSTAVA.

## СТУДИЈА СЛУЧАЈА

### Опште карактеристике Резервата биосфере „Голија-Студеница”

Пре више од две деценије на предлог Завода за заштиту природе Србије, уз подршку националног МАВ комитета, део простора Парка природе „Голија” под називом „Голија-Студеница” номинован је за резерват биосфере. Септембра 2001. године, одлуком Међународног координационог савета за UNESCO МАВ програм, Резерват биосфере „Голија-Студеница” проглашен је за први резерват биосфере у Србији, чиме је и постао део UNESCO светске мреже резервата биосфере. Површина резервата износи 53.804 ха и обухвата највећи део (72%) површине Парка природе „Голија” (Парк природе „Голија”, 2025). Акциони план за резерват биосфере „Голија-Студеница” (2016-2020) (ЈП „Србијашуме”, 2016) дефинише визију развоја резервата као „...строго контролисано и уређено подручје у складу са потребама заштите природе и локалног становништва, у коме су оживеле школе, а вишефункционална сеоска домаћINSTAVA и њихови бизниси постали наследни.” На основу очуване природне и културне баштине, а кроз одрживи туризам, очекују се приходи локалном становништву које живи у и око резервата.

Резерват биосфере „Голија-Студеница” налази се у југозападном делу Србије и распрострањен је на територијама општина Ивањица и Краљево. Највиши врх планине Голије, уједно и највиши врх резервата, је Јанков камен (1833 m). Голија је у међународним и националним оквирима препозната по лепоти својих пејзажа, као и очуваним природним и културним вредностима. Планина је изузетно богата бројним водотоцима, од којих се посебно издвајају они у клисури реке Студенице, као и њене притоке Изубре. У окриљу клисуре Студенице, смештене су Испоснице Светога Саве, амбијент који одише миром и духовношћу. Нешто другачији амбијент, близак дивљини, крије Изубра са три мања водопада, бројним слаповима, раскошним буковим и смрчевим шумама. Посебном лепотом се одликују тресаве и језера од којих су најпознатија Кошанинова језера и Дajiћко језеро. Голија важи за најшумовитију планину Србије, а нарочито су заступљене букове шуме, мешовите лишћарско-четинарске шуме и чисте смрчеве шуме. Поред планинског јавора (*Acer heldreichii*), који на овој планини гради најлепше и најшумовитије лишћарске и лишћарско-четинарске шуме, Голију насељава преко 515 биљних врста (Парк

area. The research was carried out at the household level. The total number of households surveyed was 60, which represented approximately 150 inhabitants of Golija. The selection of respondents was based mainly on a random sample, while the principle of respondent anonymity was applied during the interviews. Only adult residents within the households were interviewed.

## CASE STUDY

### General characteristics of the “Golija-Studenica” Biosphere Reserve

More than two decades ago, at the proposal of the Institute for Nature Conservation of Serbia and with the support of the national MAB Committee, a part of the “Golija” Nature Park, named “Golija-Studenica”, was nominated as a biosphere reserve. In September 2001, following the decision of the International Coordinating Council of the UNESCO MAB Programme, the “Golija-Studenica” Biosphere Reserve was designated as the first biosphere reserve in Serbia, thereby becoming part of the UNESCO World Network of Biosphere Reserves. The reserve covered an area of 53,804 hectares and encompassed the largest part (72%) of the “Golija” Nature Park (Park природе „Голија”, 2025). The Action Plan for the “Golija-Studenica” Biosphere Reserve (2016-2020) (JP „Србијашуме”, 2016) defines the vision for the reserve’s development as “... a strictly controlled and managed area in accordance with the needs of nature conservation and the needs of local population, in which schools have been revived, and multifunctional rural households and their businesses have remained for future generations.” Based on the conserved natural and cultural heritage, and through sustainable tourism, income is expected for the local population living in and around the reserve.

The “Golija-Studenica” Biosphere Reserve is located in the south-western part of Serbia and covers the territories of the municipalities of Ivanjica and Kraljevo. The highest peak of Mount Golija, and the highest point in the reserve, is Jankov Kamen (1,833 m). Golija is internationally and nationally recognised for the beauty of its landscapes, as well as for its well-preserved natural and cultural values. The mountain is exceptionally rich in numerous watercourses, with those in the gorge of the Studenica river and its tributary, the Izubra, standing out in particular. Nestled within the Studenica gorge are the Hermitages of Saint Sava, a landscape that exudes peace and spirituality. A somewhat different, wilder ambience is hidden by the Izubra River, with its three rather small waterfalls, numerous cascades, and lush beech and spruce forests. The mires and lakes are particularly beautiful, the most famous of which are the Košaninova Lakes and Dajičko Lake. Golija is considered the most forested mountain in Serbia, with beech forests, mixed broadleaf and coniferous forests, and pure spruce forests being particularly distributed. In addition to *Heldreich's* or Balkan maple (*Acer heldreichii*), which forms the most beautiful and densest broadleaf and broadleaf-coniferous forests on this mountain, Golija is home to over 515 plant

природе Голија – Студија заштите, 2020). Најзначајнији реликти и ендемити су: *Geum molle*, *Hedera helix*, *Ilex aquifolium*, *Ostrya carpinifolia*, *Aremonia agrimonoides*, *Asarum europaeum*, *Tamus communis*, *Trollius europaeus* и др. Поред бројних врста сисара, као што су вук (*Canis lupus*), медвед (*Ursus arctos*), лисица (*Vulpes vulpes*) или слепо куче (*Spalax leucodon*), Голију насељава 145 врста птица: мала сова (*Glaucidium passerinum*), сиви соко (*Falco peregrinus*), тропрсти детлић (*Picoides tridactylus*), планински детлић (*Dendrocopos leucotos*) и друге. Од створених вредности истиче се манастир Студеница, задужбина Стефана Немање из XII века, који је 1986. године уписан на UNESCO листу светске културне баштине. Постојање Студенице на овом подручју имало је значајан утицај приликом номинације за резерват биосфере, чиме је манастир постао један од главних симбола резервата. Поред Студенице, у резервату биосфере се налази и велики број културно историјских споменика (План управљања Парком природе „Голија” за период 2021-2030. године, 2021).

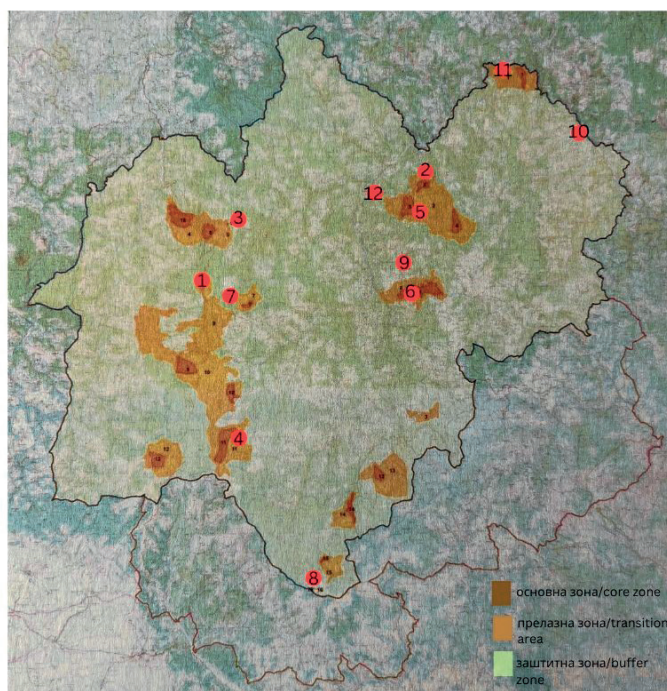
### Зоне Резервата биосфере „Голија-Студеница”

Уопштено, сви UNESCO резервати подељени су на три зоне: основну, зону заштите и прелазну зону. Корекција постојећих зона у Резервату биосфере „Голија-Студеница”, спроведена током 2018. године, захтевала је накнадну промену заштитних зона у Парку природе (идентично зонама Резервата). Основна зона је, по националној легислативи, у оквиру граница режима заштите првог степена. Локалитети у режиму заштите I степена обухватају станишта природних реткости, специфичне биљне заједнице, осетљиве екосистеме трава, као и све остале просторе које, као највредније, треба сачувати са аспекта заштите природе. У оквиру основне зоне забрањено је коришћење природних богатстава, као и сви други облици коришћења простора, осим у научне сврхе и за контролисана едукације. Зона заштите је, по националној легислативи, у оквиру режима заштите II степена, где је зарад очувања потребно преузети одређене мере унапређења природних и културних вредности. Унутар заштитне зоне утврђено је ограничено и контролисано коришћење природних богатстава, уз активности које искључиво могу унапредити стање и презентацију природног добра, без последица по његове примарне вредности. Прелазна зона је, по националној легислативи, у оквиру режима заштите III степена, који унутар заштићеног подручја заузима највећу површину (око 90%). Унутар ове зоне дозвољено је селективно и ограничено коришћење природних богатстава у границама које су усклађене са функцијама заштићеног природног добра. Могуће активности унутар прелазних зона, углавном, се везују за традиционалне делатности и становање које укључује и туристичку изградњу (Слика 1) (Извештај за Резерват биосфере „Голија-Студеница” и Парк природе „Голија”, 2016).

species (Парк природе Голија – Студија заштите, 2020). The most important relict and endemic species are: *Geum molle*, *Hedera helix*, *Ilex aquifolium*, *Ostrya carpinifolia*, *Aremonia agrimonoides*, *Asarum europaeum*, *Tamus communis*, *Trollius europaeus* and others. Besides numerous mammals, such as wolf (*Canis lupus*), bear (*Ursus arctos*), fox (*Vulpes vulpes*) and lesser blind mole-rat (*Spalax leucodon*), Golija Mt. is inhabited with 145 species of birds: Eurasian pygmy owl (*Glaucidium passerinum*), peregrine falcon (*Falco peregrinus*), Eurasian three-toed woodpecker (*Picoides tridactylus*), white-backed woodpecker (*Dendrocopos leucotos*) and others. Among the created values, the Studenica Monastery, a 12<sup>th</sup>-century foundation of Stefan Nemanja, stands out. It was inscribed on the UNESCO World Cultural Heritage List in 1986. The presence of Studenica in this area had a significant influence on the nomination for the biosphere reserve, thereby making the monastery one of the reserve's main symbols. In addition to Studenica, the biosphere reserve also contains a number of cultural and historical monuments (Management Plan of the "Golija" Nature Park for the period 2021-2030, 2021).

### Zones of the "Golija-Studenica" Biosphere Reserve

In general, all UNESCO reserves are divided into three zones: the core zone, the buffer zone and the transition zone. The correction of the existing zones within the "Golija-Studenica" Biosphere Reserve, carried out in 2018, required a subsequent change to the protection zones within the Nature Park (identical to the zones of the Reserve). The core zone is, according to national legislation, within the boundaries of the protection regime I. Sites within protection regime I include habitats of natural rarities, specific plant communities, sensitive grassland ecosystems, as well as all other areas which, being of the greatest value, ought to be preserved from a nature conservation perspective. Within the core zone, the use of natural resources, as well as all other forms of land use, is prohibited, except for scientific purposes and for controlled educational activities. The buffer zone is, according to national legislation, within the protection regime II, where certain measures need to be taken to enhance the natural and cultural values for the purpose of their conservation. Within the buffer zone, the use of natural resources is restricted and controlled, with activities permitted only if they exclusively enhance the condition and presentation of the natural asset, without affecting its primary values. The transitional zone is, according to national legislation, within protection regime III, which constitutes the largest area (approximately 90%) within the protected area. Within this zone, the selective and limited use of natural resources is permitted, within boundaries that are consistent with the functions of the protected natural area. Possible activities within the transition zones are mainly related to traditional activities and households, which also includes tourist development (Figure 1) (Report on the "Golija-Studenica" Biosphere Reserve and "Golija" Nature Park, 2016).



Слика 1. Зоне заштите и положај локалитета у Резервату биосфере „Голија-Студеница“

Figure 1. Buffer zones and the location of the sites within the “Golija-Studenica” Biosphere Reserve

1. Дајићко језеро/Dajičko Lake; 2. Кошанинова језера/Košaninova Lakes; 3. Језеро Небеска суза/Nebeska Suza Lake; 4. Јанков камен/Jankov kamen; 5. Црепуљник/Crepuljnik; 6. Водопади Изубре/Izubra Waterfalls; 7. Дајићко брдо/Dajičko Brdo Hill; 8. Одвраћеница/Odvraćenica; 9. „Срна на Изубри”/“Srna na Izubri”; 10. Манастир Студеница/Studenica Monastery; 11. Испоснице Светог Саве/St. Sava's hermit; 12. Манастир Придворица/Pridvorica Monastery.

## Управљање Резерватом биосфере „Голија-Студеница“

Јавно предузеће „Србијашуме“ као управљач Парка природе „Голија“ има доминантну улогу у управљању резерватом на терену. Како се наводи у периодичном извештају за Резерват биосфере „Голија-Студеница“ (2012-2021), координацију спроводе и Министарство животне средине, Министарство спољашњих послова – Комисија Републике Србије за сарадњу са Организацијом уједињених нација за просвету, науку и културу – UNESCO и Завод за заштиту природе Србије. На предлог међународног МАВ комитета, зарад све ефикаснијег управљања, формиран су: Савет Резервата биосфере „Голија-Студеница“, Форум заинтересованих страна Резервата биосфере „Голија-Студеница“, Општински форум заинтересованих страна Резервата биосфере „Голија-Студеница“ (Извештај за резерват биосфере „Голија-Студеница“ Парк природе „Голија“, 2016). Претходно наведена тела састала су се једном до пар пута, те сам недостатак континуиране и међусобне сарадње неповољно утиче на правилан развој подручја (Pantić i sar., 2021).

## Management of the “Golija-Studenica” Biosphere Reserve

The Public enterprise “Srbijašume”, as the manager of the “Golija” Nature Park, has a dominant role in the field management of the reserve. As stated in the Periodic report on the “Golija-Studenica” Biosphere Reserve (2012-2021), coordination is also carried out by the Ministry of Environment, the Ministry of Foreign Affairs – the Commission of the Republic of Serbia for Cooperation with the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation – UNESCO, and the Institute for Nature Conservation of Serbia. According to the proposal of the international MAB Committee, in order to achieve more efficient management, the following bodies have been established: the Council of the “Golija-Studenica” Biosphere Reserve, the Stakeholders' Forum of the “Golija-Studenica” Biosphere Reserve, Municipal Forum of Stakeholders of the “Golija-Studenica” Biosphere Reserve (Report on the “Golija-Studenica” Biosphere Reserve, “Golija” Nature Park, 2016). The aforementioned bodies met only once or twice, and this lack of continuous and mutual cooperation has adversely affected the proper development of the area (Pantić et al., 2021).

## РЕЗУЛТАТИ

### Одрживи туризам као алат одрживог развоја

Концепт одрживог развоја представља глобално прихваћену стратегију данашњице која тежи постизању равнотеже између економског развоја и еколошке стабилности. Стварање услова за одрживи развој, тј. унапређење квалитета живота уз максималну заштиту природног и културног наслеђа, основни је циљ плана и програма одрживог развоја (Zaitouni, 2019). Глобална економска криза директно утиче на развој заштићених подручја и стварање нових, те се питање њихове одрживости ставља у тежиште проблема (Zmiljanović, 2014). Да би идеја глобалног одрживог развоја била постигнута неопходно је да истоветне идеје буду реализоване на локалном нивоу. Локални одрживи развој није само стратегија за очување животне средине, него је и решавање социјалних и економских проблема. Туризам има посебну позицију у доприносу који пружа свеобухватном одрживом развоју, међутим након Другог светског рата његова експанзија доводи до многих негативних последица по животну средину (Stojanović, 2011). За разлику од других видова туризма, нешто савременији концепт одрживог туризма представља се као перспективна опција (Zmiljanović, 2014). Концепт одрживог туризма у исту равн ставља економске, еколошке и социо-културне критеријуме. Тумачећи највећи број објашњења дошло се до следећег: Одрживи туризам се може дефинисати као позитиван приступ туристичкој делатности, који не угрожава ресурсе на којима се заснива, како би се исти сачували за будуће генерације које ће имати могућност да туристичку понуду развијају на истом или вишем нивоу (Stojanović, 2011). Циљ одрживог туризма је да задовољи захтеве и потребе туриста за боравком у природном, ненарушеном окружењу, уз очување природне средине и обезбеђење повољних услова за даљи економски развој те области (Реџић, 2017). Основни принципи одрживог туризма су (UNEP, 2003):

1. Очување историјских, културних, природних ресурса на начин који им омогућава употребу у будућности, али су на располагању садашњем друштву.
2. Планирање и управљање развојем туризма на начин којим се избегавају озбиљни друштвени проблеми у региону.
3. Укупни квалитет животне средине у туристичком региону мора бити очуван и, ако је потребно, унапређен.

За постизање одрживог туризма постоји 12 опште-прихваћених циљева: 1. економска одрживост, 2. бољитак регије, 3. квалитет запослења, 4. испуњење очекивања посетилаца, 5. друштвена правичност, 6. контрола на локалном нивоу, 7. добробит заједнице, 8. богатство културе, 9. физичка интегрисаност, 10. биолошка разноврсност, 11. ефикасно коришћење ресурса, 12. чистоћа околине (Живковић, 2025).

## RESULTS

### Sustainable tourism as the sustainable development tool

The concept of sustainable development is a contemporary globally accepted strategy, which aims to achieve a balance between economic development and environmental stability. Creating the conditions for sustainable development, i.e. improving the quality of life with the maximum protection of natural and cultural heritage, is the primary objective of sustainable development plans and programmes (Zaitouni, 2019). The global economic crisis directly affects the development of protected areas and the creation of new ones, placing the issue of their sustainability at the heart of the problem (Zmiljanović, 2014). In order to make the idea of global sustainable development possible, it is essential that the same ideas are realised at the local level. Local sustainable development is not only a strategy for environmental protection, but also a means of addressing social and economic problems. Tourism holds a special position in its contribution to comprehensive sustainable development, however, since the World War II, its expansion has led to many negative consequences for the environment (Stojanović, 2011). Unlike other forms of tourism, the more contemporary concept of sustainable tourism is being presented as a promising option (Zmiljanović, 2014). The concept of sustainable tourism places economic, environmental and socio-cultural criteria on an equal footing. Interpreting the majority of explanations has led to the following: Sustainable tourism can be defined as a positive approach to the tourism industry, which does not jeopardise the resources on which it is based, in order to preserve them for future generations who will have the opportunity to develop the tourism offering at the same or a higher level (Stojanović, 2011). The aim of sustainable tourism is to satisfy the demands and needs of tourists for a stay in a natural, unspoiled environment, whilst preserving the natural environment and ensuring favourable conditions for the further economic development of the area (Реџић, 2017). The main principles of sustainable tourism are as follows (UNEP, 2003):

1. The preservation of historical, cultural, and natural resources in a way that allows for their use in the future, whilst making them available to present-day society.
2. Planning and managing tourism development in a way that avoids serious social problems in the region.
3. The overall quality of the environment in the tourist region has to be preserved and, if necessary, improved.

There are 12 generally accepted goals for achieving sustainable tourism: 1. economic sustainability, 2. regional well-being, 3. quality of employment, 4. meeting visitor expectations, 5. social equity, 6. local control, 7. community benefit, 8. cultural richness, 9. physical integrity, 10. biological diversity, 11. efficient use of resources, 12. environmental cleanliness (Живковић, 2025).

Рурални туризам, у најширем смислу, обухвата туристичке услуге/активности и видове туризма у руралним подручјима (сеоски, ловни, риболовни, зимски, екотуризам, културни, итд). Сеоски туризам, као ужи појам од руралног, а шири од агротуризма, везује се за сеоски амбијент, ужу околину и бројне активности (пољопривреда, манифестације, гастрономија, фолклор, етнологија). Сеоски туризам на најбољи начин доприноси адекватној заштити животне средине, промоцији дестинације и просперитету локалних заједница. За разлику од претходна два појма, агротуризам се тумачи као додатна делатност на газдинству са живом пољопривредном активношћу, у оквиру које се нуде пољопривредни и остали производи, као и рад са домаћинима на пољу (Живковић, 2025).

### Туризам у Резервату биосфере „Голија-Студеница“

Туристички положај Голије је релативно повољан, посебно због пет урбано-индустријских центара у њеној околини (општине: Ивањица, Краљево, Нови Пазар, Рашка, Сјеница) и развијених путних праваца регионалног карактера који воде до њих. Захваљујући јединственој природи, прелепим пејзажима и богатом културно-историјском наслеђу, Голија важи за једну од најлепших и најбољих дестинација у Србији (Бједов и сар., 2023).

Како истиче већина локалаца на терену, велика претња за даљи развој подручја јесте девастација простора потпомогнута дивљом градњом и прекомерним коришћењем природних ресурса. Предвиђена изградња Ски центра „Голија“ на локалитету Одвраћеница-Врхови са собом повлачи постепену урбанизацију и противправну градњу на следећим локалитетима: Беле воде, Дажичи, Честа Врела, Одвраћеница и Шереметовица (План управљања Парком природе „Голија“ за период 2021-2030. године, 2021). У плану се, такође, наводи да надлежни органи у сарадњи са запосленима унутар заштићеног подручја раде на спречавању бесправне градње како не би дошло до угрожавања заштићеног предела. Међутим, рад управљача, без континуиране подршке надлежних органа и других заинтересованих страна, није довољан за адекватно праћење и решавање проблема на терену, укључујући и противправну градњу (Pantić i sar., 2021). Сем поменутих локалитета, обиласком ширег подручја Голије запажено је да нема неконтролисаног развоја туристичке делатности и да се на локацијама на којима је присутна обавља најчешће унутар домаћинстава и мањих викендица. Локалитет Дажичко брдо атрактиван је током зимских месеци због постојања скијашке инфраструктуре у виду ски-лифта и бифе лифта (Павловић, 2021). Узимајући у обзир претходно наведене чињенице, највећи опсег планинског подручја треба да има јасно развијене стратегије развоја одрживих видова туризма у будућности, који неће довести до даље сатурације простора. У Плану управљања Парком природе „Голија“ за период од 2023-2030. године наводи се да ће развој туризма, између осталог, бити

Rural tourism, in the broadest sense, encompasses tourist services/activities and forms of tourism in rural areas (village, hunting, fishing, winter, ecotourism, cultural, etc.). Village tourism, as a narrower term than rural tourism but broader than agritourism, is associated with the rural setting, the immediate surroundings, and numerous activities (agriculture, events, gastronomy, folklore, ethnology). Village tourism best contributes to the adequate protection of the environment, the promotion of the destination and the prosperity of local communities. Unlike the previous two concepts, agritourism is interpreted as an ancillary activity on a farm with active agricultural operations, within which agricultural and other products are offered, as well as the opportunity to work in the fields with the hosts (Живковић, 2025).

### Tourism within the “Golija-Studenica” Biosphere Reserve

Golija's tourist position is relatively favourable, especially due to the five urban-industrial centres in its vicinity (municipalities: Ivanjica, Kraljevo, Novi Pazar, Raška, Sjenica) and the developed regional road routes that lead to them. Due to its unique nature, beautiful landscapes and rich cultural and historical heritage, Golija is considered one of the most beautiful and best destinations in Serbia (Бједов et al., 2023).

As most local people point out, a major threat to the area's future development is its devastation, driven by illegal construction and the overexploitation of its natural resources. The planned construction of the “Golija” Ski Centre at the Odvracenica-Vrhovi site entails gradual urbanisation and illegal construction in the following locations: Bele Vode, Dajići, Česta Vrela, Odvracenica and Šeremetovica (Management Plan of the “Golija” Nature Park for the period 2021-2030, 2021). The plan also states that the competent authorities, in cooperation with the protected area staff, are engaged in restraining the unauthorised construction in order to prevent the protected landscape from being endangered. However, the activities of the manager, without the continuous support of the competent authorities and other stakeholders, is not sufficient to adequately monitor and resolve problems in the field, including illegal construction (Pantić et al., 2021). Apart from the aforementioned localities, a tour of the wider Golija area revealed that there was no uncontrolled development of tourism, and that where it was present, it was most often carried out within households and small holiday homes. The Dajičko Brdo site is attractive during the winter months due to the existence of ski infrastructure in the form of a ski lift and a buffet lift (Павловић, 2021). Taking the aforementioned facts into account, there should be clearly developed strategies for the future development of sustainable forms of tourism for the major part of the mountain area, which would not lead to further saturation of the space. The Management Plan of the “Golija” Nature Park for the period 2023-2030 states that tourism development will be realised, among other things, through the development of innovative tourism models such as health

остварив кроз развој иновативних туристичких модела попут здравственог туризма, еко-туризма, руралног туризма, које препоручује UNECSO-ов програм „Човек и биосфера“, као и кроз заштиту, ревитализацију и презентацију природних и културних добара.

Лош инфраструктурни развој планине утицао је на пораст емиграције и депопулацију становништва што се почетком 21. века одразило на стагнацију развоја туризма. Последњих десет година, посебно након Covid-19 пандемије, туризам као привредна грана има велики значај за развој подручја Голије, највише кроз повећање смештајних капацитета у руралним газдинствима, као и кроз развој пратећих садржаја попут тематских пешачких стаза, активности у природи, маркетинга и слично. Такође, протеклих година побољшана је путна инфраструктура према Одвраћеници, Рудну, Девићима и манастиру Студеница. Према подацима Акционог плана за подручје Парка природе „Голија“, у периоду 2018-2022. године на Голији је постојало 1200 лежајева и свега неколико домаћинства која се баве сеоским туризмом. Голија се сврстава међу пионири у развоју сеоског туризма Републике Србије. Прва сеоска туристичка домаћинства у голијским селима формирана су још 1970-тих година прошлог века (Бједов и сар., 2023). У селу Девићи и његовим засеокима велики број домаћинства имао је своје сталне туристе, најчешће породице, које су долазиле из целе Југославије (Слика 2). Већина туриста је са задовољством учествовала у сеоским пословима, попут сакупљања сена, сакупљања шљива, жетве, чувања стоке и сл. Могло би се рећи да је агротуризам у том периоду имао свој прави облик, без стратегије, већ природно и спонтано, у складу са начелима живота голијског краја. Данас су на подручју Резервата биосфере „Голија-Студеница“ зачеци развоја сеоског туризма и даље минимални (Боровићанин, 2024). Насупрот већини, село Рудно се годинама уназад издваја, постављајући сеоски туризам на место примарне делатности. Захваљујући контролисаном развоју, прелепим пејзажима и залагању становништва, село Рудно постало је кандидат за најлепше село на свету у оквиру глобалне иницијативе Светске туристичке организације Уједињених нација (UNWTO) (Нарцис и Јоргован, 2025).

Последњих година заживели су и други облици туризма попут здравственог и културног. На Голији, простору познатом као ваздушна бања, здравствени туризам има значајну улогу због климе која је изузетно погодна за лечење болести крви и хроничних респираторних обољења (Premium Srbija, 2021). Културни туризам има велики потенцијал због богатог културно-историјског наслеђа. Манастир Студеница важи за најпосећеније место унутар разервата биосфере. Све учесталије су посете Савиним испосницама, манастиру Придворица, манастиру Ковиље и цркви Никољача (Бједов и сар., 2023). Када је реч о планинском туризму, све веће интересовање код посетилаца изискује тематске, пешачке стазе које обухватају разнолике пределе и културне локалитете. Осим тога, кроз резерват пролази и пешачки пут Е7 који још није

туризма, еко-туризма, and rural tourism, which are recommended by UNESCO's programme "Man and the Biosphere", as well as through the protection, revitalisation and presentation of natural and cultural assets.

Poor infrastructural development on the mountain has led to an increase in emigration and depopulation, which, at the beginning of the 21<sup>st</sup> century, resulted in a stagnation of tourism development. Over the last ten years, particularly after COVID-19 pandemic, tourism as an economic sector has been of great importance for the development of the Golija area, mainly through increasing accommodation capacity in rural households, as well as through the development of supporting facilities such as themed hiking trails, outdoor activities, marketing and the like. In recent years, the road infrastructure towards Odvrāćenica, Rudno, Devići and the Studenica Monastery has also been improved. According to the Action Plan of the "Golija" Nature Park area, in the period 2018-2022, there were 1,200 available bed places on Golija and only a few households engaged in village tourism. Golija is among the pioneers in the development of rural tourism in the Republic of Serbia. The first rural tourist households in the villages of Golija were established as early as the 1970s (Bjedov et al., 2023). In the village of Devići and its hamlets, a number of households had their regular tourists, most often families, who came from all over former Yugoslavia (Figure 2). Most tourists took pleasure in participating in rural chores, such as haymaking, picking plums, harvesting, herding livestock, etc. It could be said that in that period, agritourism was in its truest form, without a strategy, but natural and spontaneous, in harmony with the way of life of the Golija region. Today, the beginnings of rural tourism development remain at their minimum within the "Golija-Studenica" Biosphere Reserve (Borovićanin, 2024). In contrast to most, the village of Rudno has stood out for years, making village tourism its primary activity. Due to its controlled development, beautiful landscapes and the dedication of its residents, the village of Rudno has become a candidate for the most beautiful village in the world as part of the global initiative of the United Nations World Tourism Organisation (UNWTO) (Narcis and Jorgovan, 2025).

In recent years, other forms of tourism, such as health and cultural tourism, have also become popular. On Golija, an area known as an air spa, health tourism plays an important role due to the climate, which is exceptionally suitable for the treatment of blood diseases and chronic respiratory conditions (Premium Srbija, 2021). Cultural tourism has great potential due to its rich cultural and historical heritage. The Studenica Monastery is considered the most visited site within the biosphere reserve. Visits to Sava's Hermitage, the Pridvorica Monastery, the Kovilje Monastery and the Nikoljača Church have become frequent (Bjedov et al., 2023). When it comes to mountain tourism, the growing interest among visitors demands themed walking trails that encompass diverse landscapes and cultural sites. Furthermore, the E7 long-distance walking path passes through the reserve. It has not yet been waymarked for its

маркиран целом трасом кроз Србију, али представља огроман потенцијал с обзиром да спаја Атлански океан са Црним морем и пролази кроз осам европских земаља. За разлику од месеци без снега, када су актуелни обиласци многобројних локалитета дуж читавог подручја, током зиме све већу пажњу привлачи ходање на крпљама и турно скијање. За млађе узрасте скијалиште у близини насеља Дајићи идеално је за учење и добре скијашке почетке. Богатство орнитофауне чини ово подручје атрактивном дестинацијом за посматрање птица (Бједов и сар., 2023). С обзиром на висок биодиверзитет, Голија представља рај за сакупљаче гљива, лековитих трава и дивљих плодова природе. Лов и риболов се само наводе у промотивним материјалима туристичких организација, док јасно дефинисан производ тог вида туристичке делатности не постоји (Павловић, 2021).

entire route through Serbia, but it represents enormous potential, given that it connects the Atlantic Ocean with the Black Sea and passes through eight European countries. Unlike the snow-free months, when tours of the numerous sites across the entire area are popular, during the winter, snowshoeing and ski touring have become popular. For younger visitors, the ski resort near the settlement of Dajići is ideal for learning and getting off to a good start in skiing. The richness of its ornithofauna makes this area an attractive destination for birdwatching (Бједов et al., 2023). Given its high biodiversity, Golija is a most favourable place for collecting mushrooms, medicinal herbs and wild fruits from nature. Hunting and fishing are only mentioned in the promotional materials of tourist organisations, while a clearly defined product of this type of tourist activity does not exist (Павловић, 2021).



Слика 2. Разгледница са Голије 1970-тих година

Figure 2. A postcard of Golija from 1970s

Када је реч о културним и забавним догађајима, на Голији се током летњих месеци традиционално обележавају сабори на следећим локалитетима: Одвраћеница (7. јул и 2. август), Дајићи (21. јул), Девићи, Рудно, Мланча (2. август) и Студеница (21. септембар). Запажено је да се, изузев сабора, на годишњем нивоу организује веома мали број туристичких и културних манифестација. Директно са овом проблематиком повезан је лош друштвени капацитет, који се огледа и у непостојању удружења грађана или појединаца спремних да се баве промоцијом и унапређењем подручја.

When it comes to cultural and entertainment events, the Golija mountain traditionally hosts summer gatherings at the following locations: Odvracénica (July 7<sup>th</sup> and August 2<sup>nd</sup>), Dajići (July 21<sup>st</sup>), Devići, Rudno, Mlanča (August 2<sup>nd</sup>) and Studenica (September 21<sup>st</sup>). It has been noted that only a few tourist and cultural events are organised annually except for the special gatherings (*Serb. sabor*). Directly related to this issue is a poor social capacity, which is also reflected in the absence of civil society organisations or individuals willing to promote and improve the area. A sporting event that has been attract-

Манифестација спортског карактера, која последњих година привлачи све већу пажњу, је „Golija Trail” у којој учествују љубитељи трка и природе из различитих делова Србије (Trka.rs, 2025). Због правне процедуре није почео са радом реализовани инфо-центар на Одвраћеници, што такође отежава спровођење промоције заштићеног подручја на адекватан начин.

Посетиоци и љубитељи Голије, ову планину воле и због гостопримства локалног становништва које је увек спремно да угости, сачека и испрати сваког случајног или намерног пролазника (Боровићанин, 2024). Кроз разговор са туристима на Голији, запажено је да готово сви истичу квалитет домаћих производа који се припремају на традиционалан начин. Млечне производе попут сира и кајмака, џемова, чајева и домаће ракије већина туриста набавља за сопствене потребе. Највећи број домаћинстава има своје сталне купце, али је производња и продаја домаћих производа код већине и даље сведена на минимум. Суштина проблема лежи у непостојању објеката за продају и пласман домаћих производа (Боровићанин, 2024). Разговори са староседеоцима Голије откривају да је током друге половине двадесетог века на Голији постојало неколико земљорадничких задруга које су служиле за откуп домаћих производа. Данас на целом подручју Резервата биосфере „Голија-Студеница” не постоји ни једна пољопривредна задруга. На већим површинама, од пољопривредних култура узгајају се кромпир и малина. Како истиче становништво, иако је пласман ових производа омогућен, сезонске осцилације цена неповољно утичу на наставак производње у истом или већем обиму.

### Ставови локалних заједница о туристичкој делатности у Резервату биосфере „Голија-Студеница”

Развој туризма заснива се на очуваној природи и животној средини, па је основни циљ ове делатности да стимулише активности на њеном унапређењу и очувању. Како сам развој туризма често занемарује овај однос и концентрише се на тренутну добит, остављајући дугорочну одрживост, веома је важно укључити локално становништво у процес управљања ресурсима, јер је оно за све ресурсе везано егзистенцијалним и личним интересима (Димитровски, 2013). Одрживи туризам је парадигма која се фокусира на локално становништво, и њихово учешће је темељ за развој одрживих видова туризма. Ставови и потребе локалних заједница саставни су део планирања, јер укљученост становника игра важну улогу у процесу развоја туризма (Обрадовић, 2021). Једино се оваквим приступом могу задовољити потребе локалних заједница, укључујући заштиту њиховог природног и културног окружења. Стратегија локалног развоја је, стога, неопходна, посебно у недовољно развијеним земљама и подручјима (Kilipiris, 2005).

Испитати ставове и перцепције локалних заједница веома је вредно, јер су то „важни аспекти планирања и политике успешног развоја, маркетинга и рада постојећих и будућих програма и пројеката у туризму”

ing attention in recent years is the “Golija Trail”, in which running and nature enthusiasts from various parts of Serbia participate (Trka.rs, 2025). Due to legal procedures, the planned information centre at Odvracenica has not yet become operational, which also makes it difficult to promote the protected area in a proper way.

Visitors and lovers of Golija prefer this mountain for the hospitality of its local population, who are always ready to welcome and see off every casual or intentional passer-by (Боровићанин, 2024). In conversations with tourists on Golija, it has been observed that almost all of them point to the quality of the local products, which are prepared in a traditional way. Most tourists purchase dairy products such as cheese and clotted cream, jams, herbal teas, and homemade rakija for their own consumption. The majority of households have their own regular customers, but for most, the production and sale of homemade products is still kept to a minimum. The crux of the problem lies in the lack of facilities for the sale and distribution of local homemade products (Боровићанин, 2024). Conversations with the people whose ancestors had lived on Golija ever since reveal that during the second half of the twentieth century, there were several agricultural cooperatives on Golija which served to purchase local products. Today, there is not a single agricultural cooperative in the entire “Golija-Studenica” Biosphere Reserve. On the rather large plots of land, potatoes and raspberries are grown. As the local population points out, although a market for these products exists, seasonal price fluctuations adversely affect the continuation of production at the same or a greater scale.

### The views of local communities on tourism in the “Golija-Studenica” Biosphere Reserve

Tourism development is based on a conserved natural environment, so the primary aim of this field is to stimulate conservational and development-related activities. As the development of tourism often neglects this relationship and concentrates on immediate profit, disregarding long-term sustainability, it is very important to involve the local population in the resource management process, as they are connected to all resources by existential and personal interests. (Димитровски, 2013). Sustainable tourism is a paradigm that focuses on the local population, and their participation is the foundation for the development of sustainable forms of tourism. The views and needs of local communities are an integral part of planning, as the involvement of residents plays an important role in the tourism development process (Обрадовић, 2021). Only with such an approach can the needs of local communities be met, including the protection of their natural and cultural environment. A local development strategy is, therefore, necessary, especially in underdeveloped countries and areas (Kilipiris, 2005).

Examining the attitudes and perceptions of local communities is highly valuable, as they are “important aspects of the planning and policy for the successful development, marketing, and operation of existing and future tourism programmes and projects” (Обрадовић, 2021). As part of

(Обрадовић, 2021). У оквиру мастер студије „Значај локалних заједница у одрживом управљању Парком природе „Голија“ (Боровићанин, 2024), на питање „Какав вид туризма треба да буде заступљен у Парку природе „Голија“?“ око 71% испитаника студије сматра да је сеоски туризам најпожељнији облик туристичке делатности за овај крај (Слика 3).

the master's thesis delivered in a study “The Importance of Local Communities in the Sustainable Management of the Golija Nature Park” (Боровићанин, 2024), when asked *What type of tourism should be promoted in the Nature Park “Golija”?*, approximately 71% of the study's respondents considered rural tourism to be the most desirable form of tourism activity for this area (Figure 3).

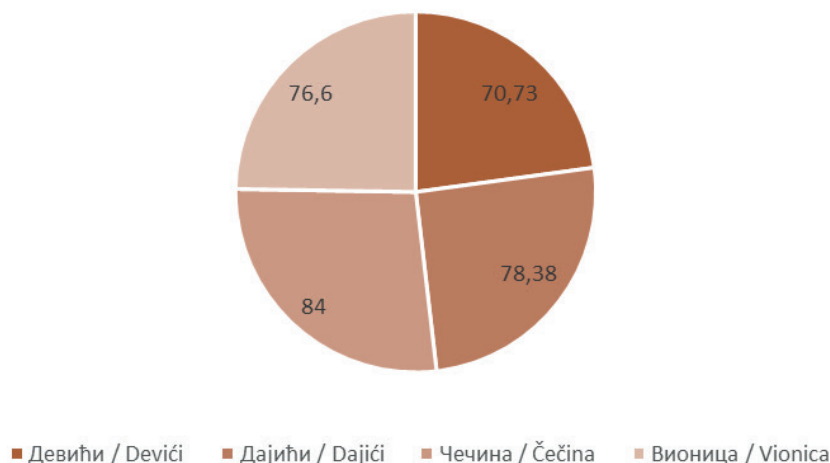


Слика 3. Резултати анкете на питање „Какав вид туризма треба да буде заступљен на подручју ПП „Голија“?“

Figure 3. Results of the survey's question What type of tourism should be promoted in the Nature Park “Golija”?

Такође, како је запажено на терену, од анкетираних домаћинстава сва четири села, само су у једном уочени зачеци сеоског туризма. Овакво стање на терену јасно указује да је опредељеност становништва за бављење туристичком делатношћу у већини села и даље минимална. На питање: „Да ли бисте желели да сарађујете са осталим заинтересованим странама, како би допринели развоју планине?“ око 75% испитаника се изјаснило одговором „Да“ (Слика 4), што је вредан и охрабрујући податак за будуће развојне перспективе голијског краја.

In addition, as observed in the field, of the surveyed households across all four villages, only one showed the beginnings of rural tourism. This situation clearly indicates that the population's willingness to engage in tourism in most villages remains minimal. When asked, “Would you like to cooperate with other stakeholders to contribute to the development of the mountain?”, around 75% of respondents answered “Yes” (Figure 4), which was a valuable and encouraging information for the future development prospects of the Golija region.

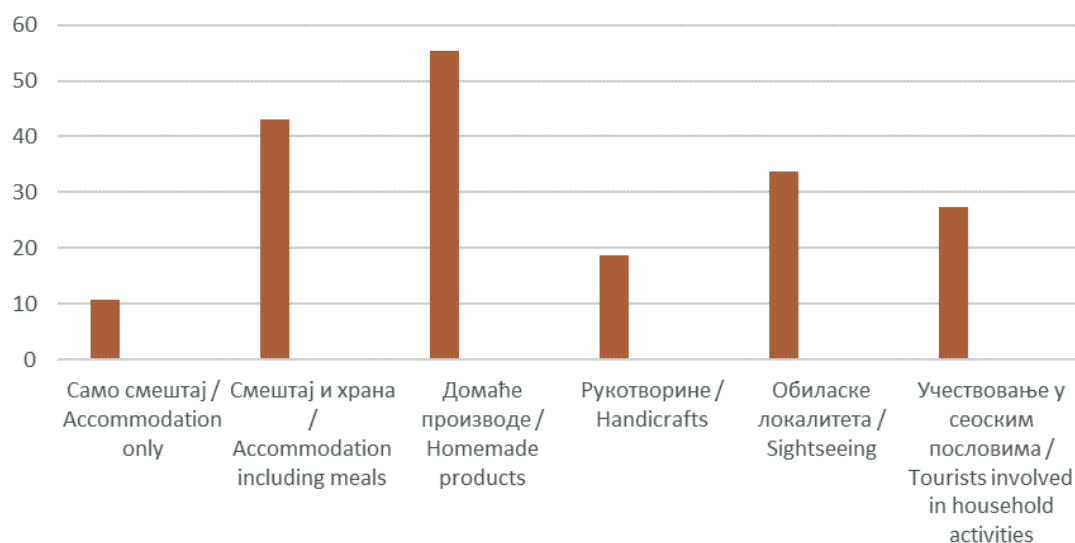


Слика 4. Резултати анкете који се односе на питање: „Да ли бисте желели да сарађујете са осталим заинтересованим странама, како бисте допринели развоју планине?“ (одговор: Да.)

Figure 4. Affirmative responses to *Would you like to cooperate with other stakeholders to contribute to the development of the mountain?*

Од испитаника који би се бавили туризмом највећи број њих понудио би туристима домаће производе 55,39%, рукотворине би понудило 18,7%, вођење туристичких тура 33,81%, могућност учествовања у селским пословима 27,33%. Међу свим испитаницима 10,79% би понудило само смештај. Позитиван податак је да би чак 43,16% испитаника понудило смештај и храну туристима (Слика 5).

Of the respondents who would be involved in tourism, the largest number of them would offer domestic products to tourists (55.39%), handicrafts (18.7%), tour guiding (33.81%), and the opportunity to participate in rural activities (27.33%). Among all respondents, 10.79% would offer accommodation only. A positive finding is that as many as 43.16% of respondents would offer tourists both accommodation and food (Figure 5).



Слика 5. Резултати анкете који се односе на питање: „Да се бавите туризмом, шта бисте понудили туристима?”

Figure 5. Results of the survey's question *If you worked in tourism, what would you offer tourists?*

Локалне заједнице, као носиоци културног идентитета предела, најбољи су детектори природних и културних вредности које су са аспекта заштите, али и промоције заштићеног подручја, изузетно вредне. Тренутно, веома мали број житеља Голије разуме статус и значај постојања резервата биосфере, али већина сматра да природне ресурсе треба очувати и промовисати. У мастер раду „Значај локалних заједница у одрживом управљању Парком природе „Голија” (Боровићанин, 2024) локалне заједнице у четири споменута села истичу следеће локалитете: 1) језера: Дајићко језеро, Кошанинова језера, Небеска суза; 2) споменици културе: манастири Студеница, Градац и Придворица; 3) водопади Изубре; 4) врхови: Јанков камен, Црепуљник; 5) Одвраћеница; 6) Дајићко брдо; 7) видиковац „Срна на Изубри”; 8) остале вредности: шуме, извори, реке, колибе и домаћинства (Слика 1). Неопходно је напоменути да сваки становник пре навођења било ког локалитета истиче да је цела Голија лепа, описујући то кроз речи „на сваку *сйрану* кад се окренеш видиш *лейош*”.

Тумачећи локалитете које локална заједница истиче као вредне и туристички атрактивне, запажено је да се већина локалитета природних вредности налази у режимима заштите I степена, односно у оквиру основне зоне заштићеног подручја. Овакав одабир локалитета није нимало необичан, јер су они због своје

Local communities, as the bearers of the area's cultural identity, are the best detectors of the natural and cultural values that are extremely valuable in the sense of conservation and promotion of the protected area. Currently, only a few inhabitants of Golija understand the status and importance of a biosphere reserve, but the majority believe that natural resources should be conserved and promoted. In the master's thesis “The Importance of Local Communities in the Sustainable Management of the Golija Nature Park (Боровићанин, 2024), local communities in the four aforementioned villages pointed to the following localities: 1) Lakes: Dajičko Lake, Košaninova Lakes, Nebeska Suza; 2) Cultural monuments: the monasteries of Studenica, Gradac and Pridvorica; 3) Izubra waterfalls; 4) Peaks: Jankov Kamen, Crepuljnik; 5) Odvrāćenica; 6) Dajičko Brdo; 7) “Srna na Izubri” viewpoint; 8) other values: forests, springs, rivers, huts and households (Figure 1). It is necessary to note that each resident, before mentioning any particular site, emphasised that the whole of Golija is beautiful, describing it with the words, “in every direction you turn, you see beauty”.

Interpreting the sites highlighted by the local community as valuable and tourist-attractive, it has been noted that the majority of sites of natural value are located within the protection regime I, i.e. within the core zone of the protected area. This selection of sites is by no means unusual, as they have always been the most visited within the biosphere re-

лепоте и очуваности одувек били најпосећенији унутар резервата биосфере. До сада, на већини споменутих локалитета нема трагова деградације простора, изузев отпада који је тешко уклонити због недостатка комуналне опремљености. Ради што боље очуваности локалитета у будућем периоду пожељно је таблама и знацима истаћи важност локалитета са становишта заштите природе, уз јасно навођење смерница о правилима понашања у таквом простору.

## ДИСКУСИЈА

### Примери добре праксе

У источном делу централне Европе постоји тенденција повезивања понуде екотуризма са резерватима биосфере (Stojanovic, 2011). Села у Чешком резервату биосфере „Требенско“ сучавају се са идентичним проблемима Резервата биосфере „Голија-Студеница“, попут: нестанка традиционалне производње, смањења броја становника, повећање удела старог становништва, опадања квалитета у јавним установама. Излаз из овакве ситуације траже у примени смерница менаџмент плана који, између осталог, захтева презентацију културне баштине кроз промоцију традиционалних рукотворина и руралог туризма у регији. Од суседних земаља издваја се Бугарска која приступ екотуризма третира независно од масовног туризма. Развојни процес екотуризма, који укључује локалне заједнице и невладине организације, добио је подршку неколико министарстава, те је сарадња на повезивању локалног и националног подстакла оснивање нове радне групе за екотуризам. Како би се одрживи видови туризма развијали још ефикасније, покренут је Национални форум за екотуризам, који укључује многобројна међународна тела и експерте (Stojanovic, 2011).

Статус резервата биосфере локалне заједнице у голијским селима могу да користе као бенефит, посебно за рекламу и пласман у туристичке сврхе. У резервату биосфере „Pfälzerwald – Vosges du Nord“, који се налази на граници Француске и Немачке, постоји комора која свим својим члановима додељује назив „пријатељи резервата биосфере“, уколико задовоље одређене критеријуме. У сфери туризма критеријуми се односе на одрживо гостопримство и одрживо коришћење природних ресурса, а производи које пласирају на тржиште имају знатно бољу пролазност (Gvozdenović i sar., 2014).

Сточарска делатост кроз историју има највећи утицај на развој подручја. Катунске колибе, које су староседеоци користили за боравак и чување стоке у планини током летњих месеци, мали број људи посећује и одржава. Велика планина у Словенији је катунске колибе искористила у туристичке сврхе. Данас људи могу да преноће у њима, пробају млечне производе и разговарају са староседеоцима планине. Заштита природе је приоритетна, па су сви видови вандализма забрањени (I feel Slovenia, 2024). Коришћење претходно наведених искустава на примеру Голије допринело би јачању одрживог туризма уз очување културног идентитета предела.

serve due to their beauty and state of conservation. To date, there have been no signs of spatial degradation at most of the aforementioned sites, with the exception of litter, which is difficult to remove due to a lack of communal means. For the sake of better conservation of the sites in the future, it is advisable to highlight their importance from a nature conservation perspective with signs and notices, clearly stating guidelines on rules of conduct in such an area.

## DISCUSSION

### Examples of good practice

In the eastern part of Central Europe, there is a tendency to link ecotourism offer with biosphere reserves (Stojanovic, 2011). The villages in the Czech Biosphere Reserve “Trebenko” face identical problems to those of the Biosphere Reserve “Golija-Studenica”, such as: the extinction of traditional production, a reduction in the number of inhabitants, an increase in the proportion of the elderly population, and a decline in the quality of public institutions. The way out of this situation is sought in the implementation of the management plan guidelines, which, among other things, requires the presentation of cultural heritage through the promotion of traditional handicrafts and rural tourism in the region. Among the neighbouring countries, Bulgaria stands out, as it treats ecotourism independently of mass tourism. The development of ecotourism, which involves local communities and non-governmental organisations, has received support from several ministries, and the collaboration to link the local and national levels has prompted the establishment of a new task group for ecotourism. In order to enable sustainable forms of tourism to develop even more efficiently, the National Forum for Ecotourism was formed, which includes numerous international bodies and experts (Stojanovic, 2011).

The status of a biosphere reserve can be used by the local communities in the villages of Golija as a benefit, particularly for advertising and distribution for tourism purposes. In the “Pfälzerwald – Vosges du Nord” Biosphere Reserve, which is located on the border between France and Germany, there is a chamber that awards all its members the title “Friends of the Biosphere Reserve”, provided they meet certain criteria. In the tourism sector, the criteria relate to sustainable hospitality and the sustainable use of natural resources, and the products they market have significantly better marketability (Gvozdenović et al., 2014).

Historically, livestock farming has had the greatest impact on the development of the area. The summer shepherd settlements in the form of huts and cottages (Serb. katon), which were used by the local population to stay and keep their livestock in the mountains during the summer months, are visited and maintained by only a few. The Velika Planina Mountain in Slovenia has utilised this type of hut for tourist purposes. Today, people can stay overnight in them, try dairy products and talk to the mountain's locals. Nature conservation is a priority, and all forms of vandalism are prohibited (I feel Slovenia, 2024). Applying the aforementioned experiences to Golija would contribute to strengthening sustainable tourism whilst preserving the cultural identity of the area.

## ЗАКЉУЧАК

Општи закључак је да су одрживи видови туризма у Резервату биосфере „Голија-Студеница” и даље недовољно заступљени, с обзиром да је развој сеоског туризма у свим местима, изузев села Рудно, и даље не приметан и готово непостојећи. Минимално улагање у инфраструктурни развој планине, пропраћено наглим порастом емиграција у прошлости, негативно је утицало на опредељеност житеља да се баве туризмом. Последњих година потражња расте, те је највећи број туриста и посетилаца Голије сконцентрисан на следећим локацијама: Одвраћеница, Дајићи и Рудно.

Локалитети на којима је детектована бесправна градња, укључујући и туристичко насеље Одвраћеница, морају имати јасно развијене стратегије развоја туризма, пропраћене од стране надлежних институција, како би се избегла деградација природног окружења и промена идентитета самог предела. На целокупној територији Резервата биосфере „Голија-Студеница” неопходна је сарадња са локалним заједницама и развој заједничке стратегије одрживог туризма у будућности. Креатори туристичке политике, управљачи заштићених подручја и туристичке организације треба да омогуће становницима приступ информацијама и учешће у доношењу одлука.

Пре формирања првобитне стратегије за развој туризма унутар резервата биосфере, неопходно је посветити пажњу континуираној едукацији локалних заједница. Додатна сазнања у области заштите животне средине, одрживог развоја, одрживог туризма могу само поспешити развој и реализацију стратегије у пракси. Већина становника спознаје и осуђује ограничења која им намеће живот у заштићеном подручју, док мали број њих користи бенефите подручја. Очекује се да би нова сазнања кроз приказ примера добре праксе изнедрила нове идеје међу становништвом. Додатна помоћ јесте велики број конкурса и програма у области туризма и руралног предузетништва, који подстичу људе и помажу им при реализацији сопствених идеја. У случају развоја одрживог туризма, бављење традиционалним делатностима попут пољопривреде и сточарства, није сметња, већ могућност да се свака од делатности симбиотички развија.

Највећа претња за Резерват биосфере „Голија – Студеница” је губљење постојећих демографских ресурса и гашење многобројних насеобинских целина, што би се негативно одразило на развој одрживог туризма. Насупрот томе, предвиђена изградња новог аутопута који повезује Србију и Црну Гору може привући велики број посетилаца, што је предност, али уједно и опасност за развој одрживог туризма. Да би могући притисци били сведени на минимум, неопходно је да сва просторно планска документација буде усклађена и превасходно оријентисана на одрживи развој подручја и његове шире околине. Потребно је правовремено формулисати мере популационе политике, које би ублажиле неповољне демографске трендове. Такође, када је реч о управљачким активностима и развоју

## CONCLUSION

The general conclusion is that sustainable forms of tourism in the “Golija-Studenica” Biosphere Reserve are still underrepresented, given that the development of rural tourism in all places, with the exception of the village of Rudno, remains negligible and almost non-existent. Minimal investment in the mountain’s infrastructural development, coupled with a sharp rise in emigration in the past, has negatively affected the local population’s commitment to tourism. In recent years, demand has been growing, and the majority of tourists and visitors to Golija are concentrated in the following locations: Odvracenica, Dajići and Rudno.

Localities where unauthorised construction has been detected, including the Odvracenica tourist settlement, must have clearly developed tourism strategies, supported by the relevant authorities, in order to avoid the degradation of the natural environment and a change in the identity of the landscape itself. Across the entire territory of the “Golija-Studenica” Biosphere Reserve, cooperation with local communities and the development of a joint strategy for sustainable tourism is essential in the future. Tourism policymakers, protected area managers and tourism organisations should enable residents the access to information and participation in the decision-making.

Prior to formulating an initial strategy for tourism development within the biosphere reserve, it is essential to focus on the continuous education of local communities. Additional knowledge in the fields of environmental protection, sustainable development, and sustainable tourism can only enhance the development and implementation of the strategy in practice. Most residents perceive and resent the limitations that life in a protected area imposes on them, while a small number of them benefit from the area. It is expected that new insights, through the presentation of examples of good practice, will generate new ideas among the population. Additional support comes in the form of numerous competitions and programmes in the field of tourism and rural entrepreneurship, which encourage people and help them to realise their own ideas. In the case of developing sustainable tourism, engaging in traditional activities such as agriculture and livestock farming is not a hindrance, but an opportunity for each of these activities to develop symbiotically.

The greatest threat to the “Golija–Studenica” Biosphere Reserve is the loss of existing demographic resources and the closure of numerous settlement units, which would have a negative impact on the development of sustainable tourism. On the other hand, the planned construction of a new highway linking Serbia and Montenegro could attract a large number of visitors, which is both an opportunity and a threat to the development of sustainable tourism. To minimise potential pressures, it is essential that all spatial planning documentation is aligned and, above all, focused on the sustainable development of the area and its wider surroundings. There is a need to formulate population policy measures in a timely manner to mitigate adverse demographic trends. Furthermore, when it comes to management activities and the development of further strate-

даљих стратегија, велики проблем је територијална организација друштвено – политичких заједница: округа, региона и општина. Подела на пет општина, чији су периферни делови недовољно развијени, утицала је на раздвајање и привредно заостајање Парка природе „Голија”. Сходно томе, надлежни органи државне управе морају радити на бољој и учесталијој сарадњи са управљачем и осталим интересним групама. Посебан акценат се ставља на локалне заједнице, које најбоље опажају све промене унутар резервата.

Одрживи туризам пружа могућност за развој рекреације, што је наведени циљ за већину заштићених подручја, а и прилика за еколошко образовање. Отварањем нових радних места у сфери туристичке и угоститељске делатности ојачала би се локална привреда, чиме би периферни региони били мање изоловани. Одрживи туризам, такође, је супротност прекомерној урбанизацији и изградњи нове и штетне инфраструктуре (попут ски-лифтова).

Закључно са свим претходно споменутих, израда стратешки важних докумената за подручје Голије мора бити заснована на темљном истраживању и сарадњи са локалним становништвом. Овај корак је неопходан и пресудан за све практичне активности и спречавање конфликта на терену. Једино се оваквим приступом може обезбедити развој подручја усклађен са начелима одрживог коришћења ресурса и заштите природе.

gies, a major issue is the territorial organisation of socio-political units: districts, regions and municipalities. The division into five municipalities, whose peripheral areas are underdeveloped, has contributed to the isolation and economic underdevelopment of the “Golija” Nature Park. Accordingly, the competent state administration bodies must strive for better and more frequent cooperation with the manager and other stakeholders. Particular emphasis is placed on local communities, which are best placed to observe any changes within the reserve.

Sustainable tourism offers an opportunity for the development of recreational activities, which is a stated objective for most protected areas, as well as a chance for environmental education. The creation of new job positions in the tourism and hospitality sectors would strengthen the local economy, thereby reducing the isolation of peripheral regions. Sustainable tourism also stands in contrast to excessive urbanisation and the construction of new, harmful infrastructure (such as ski lifts).

In conclusion, the preparation of strategically important documents for the Golija area must be based on thorough research and cooperation with the local population. This step is necessary and crucial for all practical activities and for preventing conflicts. Only with such an approach can the development of the area be ensured in accordance with the principles of sustainable use of resources and nature conservation.

## ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Бједов, В., Бранковић, С., Дивац, М., Ђурђевић, А., Илић, М., Јелић, И., Јовановић, И., Јовић, Д., Кличковић, М., Крстески, Б., Марковић, Ј., Меденица, И., Нешић, Д., Панић, Н., Парезанин, М., Петраш, Д., Радаковић, М., Секулић, Н., Сићовић, С., Стојановић, В., Шкобић, С., Затезало, А. (2023): Екосистемске услуге Парка природе „Голија”. Београд. Завод за заштиту природе Републике Србије.

Боровићанин, Т. (2024): Значај локалних заједница у одрживом управљању Парком природе „Голија”. Мастер рад. Универзитет у Београду – Шумарски факултет.

Димитровски, Д. (2013): Туризам шумадијског округа у контексту одрживог туризма. Докторска дисертација. Београд. Универзитет у Београду – Географски факултет.

Живковић, С. (2025): Одрживи туризам, локална економија и производња хране. презентација. Пројекат: Повезане, креативне, одрживе – Пет општина, једна визија: развој сеоског предузетништва.

Завод за заштиту природе Србије (2016): Поступање по сугестијама саветодавног комитета за Резервата биосфере у вези периодичног извештаја за Резерват биосфере „Голија-Студеница” Парк природе „Голија”

[Acting on the suggestions of the Advisory Committee for Biosphere Reserves regarding the periodic report for the Biosphere Reserve „Golija-Studenica” Nature Park „Golija”]

Завод за заштиту природе Србије (2020): Парк природе Голија – Студија заштите, [Golija Nature Park – Protection Study]

Јанчић, Г. (2021): Монографија Резерват биосфере „Голија-Студеница” Парк природе „Голија”. Београд. ЈП „Србијашуме”.

ЈП „Србијашуме” (2016): Акциони план за резервата биосфере „Голија-Студеница” [Action Plan for the Golija-Studenica Biosphere Reserve]

ЈП „Србијашуме” (2016): План управљања парком природе „Голија” [Management Plan for the Golija Nature Park]

Министарство економије и регионалног развоја Републике Србије (2007) Мастер план развоја туризма на Голији са пословним планом [Master plan for tourism development on Golija with a business plan]

Нарцис и јоргован (2025). Рудно бисер Србије у трци за најлепше село света. <https://narcisijorgovan.rs/rudno-biser-srbije-u-trci-za-najlepse-selo-sveta/>, приступљено 10.07.2025.

- Обрадовић, С. (2021): Одрживи развој туризма у Резервату биосфере „Бачко Подунавље”. Докторска дисертација. Нови Сад. Универзитет у Новом Саду – Природно – математички факултет.
- Павловић, П. (2021): Туризам на Голији. У: Резерват биосфере „Голија-Студеница”, Парк природе „Голија” (Д. Загорац, Шеклер, Д., Ур.), 88-95. Београд. ЈП „Србијашуме”.
- Парк природе „Голија” (2025). Парк природе „Голија”. Резерват биосфере „Голија-Студеница”. <https://golija-studenica.srbijasume.rs/biorezervat.html>, приступљено: 05.07.2025.
- Просторни план подручја Парка природе „Голија”, Службени гласник РС, бр. 4/2011”
- Реџић, Д. (2017): Улога екотуризма у одрживом развоју туризма. *ХиТ менаџмент*, год 5(2): 106-115.
- Cuong, C., Dart, P., Hockings, M. (2017): Biosphere reserves: Attributes for success. *Journal of Environmental Management*, Volume 188, pp. 9-17.
- Gender differences in visitor motivation and satisfaction: the case of Golija-Studenica Biosphere Reserve, Serbia, на линку: [https://www.austriaca.at/0xc1aa5572\\_0x003d0411.pdf](https://www.austriaca.at/0xc1aa5572_0x003d0411.pdf)
- Gvozdrenović, M., Petrović, T., Beronja, B. i Bogdanović-Trnavac, D. (2014) *Učešće javnosti u zaštiti prirode: Primeri dobre prakse iz zemalja evropske unije*. Београд: Млади истраживачи Србије.
- I feel Slovenia (2024). Velika planina. <https://www.slovenia.info/en/places-to-go/attractions/velika-planina>, приступљено: 01.07.2024.
- Janković, T., & Đurić, S. (2022): Rezervati biosfere – potencijali ili ograničenja razvoja ruralnih područja. Београд. Универзитет у Београду – Географски факултет.
- Kilipiris, F. (2005): Uključivanje lokalnih zajednica u održivi razvoj turizma. *Tourism and hospitality management*, 11(2): 27-39.
- Ma, Z., Li, B., Han, N., Watkinson, A. (2009): Conflicts between biodiversity conservation and development in a biosphere reserve. *Journal of Applied Ecology* 46(3): 527-535.
- Ministarstvo spoljašnjih poslova – Komisija Republike Srbije za saradnju sa Organizacijom ujedinjenih nacija za prosvetu, nauku i kulturu – UNESCO. Zavod za zaštitu prirode Srbije u Saradnji sa JP „Srbijašume” (2012): Golija – Studenica Rezervat biosfere periodični izveštaj [Golija - Studenica Biosphere Reserve periodical report].
- Pantić, M., Čolić, N., Milijić, S. (2021): Golija-Studenica Biosphere Reserve (Serbia) as a Driver of Change. *Me & The Biosphere*, 13(1): 58-69.
- Premium Srbija (2021). Planina Golija – Čarobna srpska lepota. <https://www.premiumsrbija.rs/golija/>, приступљено: 17.09.2025.
- Stojanović, V. (2011): Turizam i održivi razvoj. Novi Sad. Univerzitet u Novom Sadu – Prirodno – matematički fakultet.
- Šerman, D., Vuleta, B., Gomerčić, H. (1998): Etika u odnosu čovjeka i životinja. *Hrvatska akademija znanja i umjetnosti* Zgareb, 5-89.
- Tomić, N. & R. Stojavljević (2013): Spatial Planning and Sustainable Tourism – A Case Study of Golija Mountain (Serbia). *European Researcher* 65(12-2): 2918–2929.
- Trka.rs. (2025). 3 ГОЛИЈА trail 2025. <https://www.trka.rs/races/1679-1-%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%98%D0%B0-trail-2025-%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%98%D0%B0-trail-2025/>.
- UNEP (2003): Tourism and Local Agenda 21: the role of local authorities in sustainable tourism. Paris: UNEP, Division of Technology, Industry and Economics; Freiburg, Germany: International Council for Local Environmental Initiatives.
- UNESCO Digital Library (2020). Biosphere reserves: special places for people and nature; illustrated synthetic report. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000121361>.
- UNESCO (2025). Man and Biosphere Programme (MAB). <https://www.unesco.org/en/mab>.
- UNOPS (2018): Акциони план за подручје Парка природе „Голија” [Action plan for the Golija Nature Park area].
- WWF I EURONATUR (2012). Koncept rezervata biosfere. [https://awsassets.panda.org/downloads/koncept\\_rezervata\\_biosfere\\_wwf.pdf](https://awsassets.panda.org/downloads/koncept_rezervata_biosfere_wwf.pdf).
- Zaitouni, M. (2019): Ekosistemski potencijali i održivi razvoj zaštićenih područja Libije. *Doktorska disertacija*. Београд. Универзитет Metropolitan – Факултет за применјену екологију Futura.
- Zmiljanović, Lj. (2014): Одрживи развој и управљање баштином заштићених подручја на примеру Покрча. *Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke*, (6-7): 71-90.